

УДК 811.161.2'38'42:821.161.2.09

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗВЕРТАНЬ У МОВІ ТВОРІВ І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Терещенко К. С.

*Кримський науково-методичний центр управління освітою НАПН України,
м. Сімферополь, України*

*Стаття присвячена дослідженню лексико-граматичної та стилістичної
характеристики звертань у повістях І. С. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я»
та «Микола Джеря».*

Ключові слова: *мовленнєвий етикет, звертання, вокативні речення,
українська мова, лексика.*

Різні мови світу виробили спеціальні (лексичні, морфологічні, синтаксичні) засоби вираження ввічливості, особливі етикетні мовні формули, які утворюють у кожній конкретній мові цілу систему – мовленнєвий етикет.

Український мовленнєвий етикет – явище прогресивне та суто національне, бо належить рідній (материнській) мові й відображає національний характер українця, його ментальність – склад розуму, самотутній спосіб мислення й світосприймання.

Український мовленнєвий етикет передбачає властиві українцям національно специфічні правила мовленнєвої поведінки, втілені в системі стійких формул і виразів для прийнятих і запропонованих суспільством ситуацій чемного контакту із співбесідником [5]. Формули, що вживаються при зав'язуванні контакту між мовцями, – формули звертань і привітань; при підтриманні контакту між мовцями – формули вибачення, прохання, подяки; при припиненні контакту – формули прощання, побажання тощо [4, с. 92].

Серед формул ввічливості найважливішою, безсумнівно, є звертання.

Українська мова має звичні звертання, вони часто повторюються багатьма мовцями, тому й стали характерними для мови в цілому.

Саме тому вивчення звертань завжди було і є необхідною й *актуальною* темою. Вживання звертань у творах І. С. Нечуя-Левицького ще не було предметом детального вивчення, тому це дослідження дасть можливість вивчити особливості вживань звертань у мові творів письменника.

Метою роботи є дослідження лексико-граматичної та стилістичної характеристики звертань у повістях І. С. Нечуя-Левицького.

Джерелом дослідження звертань стали повісті І. С. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» та «Микола Джеря». Вивчення проходило на основі зібраного матеріалу з двох повістей (понад 400 позицій).

До вивчення проблеми звертань неодноразово поверталися такі дослідники, як Ф. І. Буслаєв, В. В. Виноградов, Д. М. Овсянко-Куликовський, О. Огоновський, О. М. Пешковський, О. О. Потебня, О. Г. Руднев, М. М. Шанський, О. О. Шахматов,

Н. Ю. Шведова. В українському мовознавстві дослідженню звертань присвячені роботи І. К. Кучеренка, Є. К. Тимченка, І. Т. Яценка та ін.

Загалом у лінгвістиці до визначення статусу звертання та його функціонального навантаження існує кілька підходів:

1. Звертання не входить до складу речення (не є членом речення) (О. О. Шахматов, О. М. Пешковський, вузівські та шкільні підручники).
2. Це особлива група номінативних речень (Л. А. Булаховський).
3. Звертання є членом речення (підметом) (О. Г. Руднев, І. Р. Вихованець).

У повістях І. С. Нечуя-Левицького використовується один з найсильніших граматичних засобів мови – різні види звертань.

Звертання – це слово (або сполучення слів), яке називає того, до кого або до чого звернене мовлення. Воно має форму кличного або омонімічного називного відмінка і вимовляється з особливою, кличною інтонацією. Основна функція звертання – спонукати співрозмовника слухати, спонукати його до спілкування. [2, с. 268]

Визначають два функціональні типи звертань: власне звертання (виступають як назви конкретних адресатів мовлення, як форми вольових виявлень мовця) і звертання, що вживаються як інтимізуючі вирази в різних комунікативних ситуаціях (надають мовленню відтінку інтимності). На сторінках повістей трапляються обидва ці типи звертань.

Найчастіше письменник уживає звертання, що служать назвами осіб. У творах переважають звертання – жіночі імена – назви персонажів. Більшість із них – це розмовно-побутові варіанти: *Мотре* (7,75%; від Мотрона); *Мелашко* (3,5%; від Меланія); *Палажко* (2,25%; від Пелагея (Пелагія)); *Любко* (0,75%; здрібніло-пестливий варіант імені Любов (Любина)); *Марусе* з варіантом закінчення у кличному відмінку *Марусю* (0,5%; здрібніло-пестливий варіант імені Марія (Мар'я)); *Параско* (0,25%; від Парасковія). Трапляються й звертання – офіційні повні імена: *Нимидоро* (2,25%); *Мокрино* (2,25%).

Таким чином, у повістях ужито 8 жіночих імен (всього 19,5% від загальної кількості слововживань). Наприклад: “*Марусю! Та не кидайся-бо!*” [3, с. 140]; “*А йди лишень сюди, Мотре, щось маю тобі казати*” [3, с. 142].

Дещо рідше трапляються звертання – чоловічі імена. Це теж як повні імена, так і розмовно-побутові варіанти. Відповідно: *Карпе* (6%); *Миколо* (3%); *Петре* (0,75%); *Лавріне* (3,5%; від Лаврентій); *Омельку* (1,5%; від Омелян); *Грицьку* (0,25%; від Григорій).

Отже, у повістях знаходимо 6 чоловічих імен (вони становлять 15%). Наприклад: “*Сватай, Карпе, Палажку*” [3, с. 113]; “– *Ну що скажеш, Петре? – обізвася батюшко з другої кімнати*” [3, с. 21].

У творах також є невелика кількість звертань, що називають прізвище або прізвисько людини (1%): *Посмітюхи*, *Смутку*, *Кайдашенку*, *Кайдашихо*. Наприклад: “*Тепер поздоровляю вас з новим щастям, новим здоров'ям, панове Посмітюхи...*” [3, с. 93]; “*Гей, Смутку! Годі тобі смуткувати...*” [3, с. 106].

У функції звертань у творах також виступають назви спорідненості та свояцтва: *мамо* (12%); *дочко* (6%); *сину* (5,5%); *тату* (5,25%); *свахо* (2,5%); *бабо* (1,75%); *жінко* (1,5%); *матінко* (1%); *ненько* (1%); *куме* (0,75%); *дитино* (0,75%); *діти*

(0,5%); *діточки* (0,5%); *доню* (0,5%); *невістко* (0,5%); *невісточко* (0,5%); *свекрухо* (0,5%); *свату* (0,5%); *матусю* (0,25%); *дітоньки* (0,25%) (всього – 42% від загальної кількості слововживань). Наприклад: **“Мамо! годі вам спати!”** [3, с. 162]; **“– Лягаймо, невістко, спати, бо завтра треба вдосвіта вставать та на панцину поспішать, – сказала мати...”** [3, с. 24]; **“Ой сину, мовчи лишень!”** [3, с. 25].

У повістях трапляються звертання, що містять різну оцінку особи за її характером, вдачею, поведінкою: *волоцюго, злодійко, ледащо, навісна, погана, п'янице* (1,5% від усіх слововживань).

Також у функції звертань виступають узагальнені назви, які містять соціальну оцінку особи (всього – 3,25%): *брати-товариші* (1%); *браття* (0,75%); усічена форма звертання “брате” – *бра* або *бра’* (0,75%); *пане* (0,5%); *княгине* (0,25%).

У повістях І. С. Нечуй-Левицький вживає також звертання, що є назвами осіб за професією, званням, родом діяльності: *батюшко* (2,25%); *матушко* (1%); *козаче* (1%); *отамане* (1%); *музики* (0,25%); *шинкарю* (0,25%) (всього 19,5% від загальної кількості слововживань).

Трапляються звертання – назви осіб за віком (6,25%): *чоловіче* (2%); *дівчино* (1,75%); *хлопці* (1%); зневажливе звертання *дівко* (0,5%); *молодице* (0,5%); *стара* (0,5%). Наприклад: **“Ой ти, дівчино, з кучерявої руги-м'яти звита...”** [3, с. 150].

У повістях наявні звертання, що є узагальненими назвами: *панове громадо* (1%); *люди добрі* (0,75%) (всього – 1,75%).

Трапляються звертання до Бога та до святих, які пов'язані з віруваннями українців: **“Господи милостивий! Візьми мене до себе!”** [3, с. 120]; **“Помилуй його, безкостий Марку, сухий Никоне, мокрий Миколаю!”** [3, с. 239]. Деякі з них становлять собою усталені звороти, вони перестали називати конкретне поняття й тому перетворилися у вигуки. Наприклад: **“Боже! помози!”** [3, с. 150]; **“Господи, як тут просторно, як тут широко!”** [3, с. 60]. Від загальної кількості звертань вони становлять 2,5%.

Зібраний матеріал свідчить, що у мові повістей вживаються різноманітні пестливі слова: *сонечко, мила, чорноброва, втіхо, красо, соколе, дівчино-горлице, щастя моє, доле моя, серденько, серце кохане, серденько любе, голубчику, білий лебедиду*. Наприклад: **“Дівчино-горлице! Коли б ти знала, якого жалю ти мені завдала! – подумав Микола, глянувши на Мокрину”** [3, с. 105]; **“Прощай, моє ясне сонечко!”** [3, с. 191]; **“Серце, голубчику, білий лебедиду! – говорив п'яний Грицько...”** [3, с. 260] та ін.

Але знаходимо й лайливі слова: *суко, сатано, іродова душе, суча дочко, бісова дочко, свиню, паскудо, стара відьмо, дурню, вражій сину, сучий сину*. Наприклад: **“Якого ти дідька чіпляєшся до мене, сатано?”** [3, с. 244]; **“Чого ти, бісова дочко, гризешся з матір'ю? – крикнув старий Кайдаш”** [3, с. 173]; **“Говори, дурню!”** [3, с. 134]; **“О, брешеш, сучий сину; не докажеш! – промовив Задерживіст, вже трохи п'яний”** [3, с. 106].

У повістях, окрім назв осіб, знаходимо незначну кількість (2%) звертань до птахів і тварин. Наприклад: **“Не куй, сива зозуле, не кажи мені багато літ жити!”** [3, с. 40]. До тварин звертаються за їх мастю: *сірий* (до вола), *моругий* (до вола), *перістий* (до вола).

Зустрічаємо звертання, що є географічним поняттям: “Прийми, **море**, **мос грішне тіло!**” [3, с. 117] та звертання до рідної хати: “**Процайте, рідні пороги**, де **походжали мої ноги!**” [3, с. 61] (вони складають 0,5 %).

Таким чином, в аналізованих повістях використовуються різні типи звертань за їх значенням, які представлені в таблиці.

Значення	Звертання	Відсоток
Назви спорідненості та свояцтва	<i>Мамо, дочко, сину, тату, свахо, бабо, жінко, матінко, ненько, куме, дитино, діти, діточки, доню, невістко, невісточко, свекрухо, свату, матусю, дітоньки.</i>	42%
Жіночі імена	<i>Мотре, Мелашко, Палажко, Нимидоро,</i>	19,5%
Чоловічі імена	<i>Мокрино, Любко, Марусе, Марусю, Параско, Карпе, Лавріне, Миколо, Омельку, Петре, Грицьку.</i>	15%
Назви осіб за віком	<i>Чоловіче, дівчино, хлопці, дівко, молодице, стара.</i>	6,25%
Соціальна оцінка особи	<i>Брати-товариші, браття, бра, бра', пане, княгине.</i>	3,25%
Звертання до Бога, святих	<i>Господи милостивий, безкостий Марку, сухий Никоне, мокрий Миколаю, Боже, Господи.</i>	2,5%
Звертання до птахів, тварин	<i>Сива зозуле, сірий, муругий, перістий.</i>	2%
Узагальнені назви	<i>Панове громадо, люди добрі.</i>	1,75%
Оцінка особи за її характером, вдачею, поведінкою	<i>Волоцюго, злодійко, ледацо, навісна, погана, п'янице.</i>	1,5%
Звертання за прізвиськом, прізвиськом	<i>Посмітюхи, Смутку, Кайдашенку, Кайдашихо.</i>	1%
Звертання до хати	<i>Рідні пороги.</i>	0,25%
Звертання, що є географічним поняттям	<i>Море.</i>	0,25%

У творах окрім власне звертань трапляються і звертання, що вживаються як інтимізуючі вирази. Їх небагато, наприклад: “*І цур йому, пек йому! ходім, **бра**, в солому*” [3, с. 107]; “*Здоров був, **соколе!***” [3, с. 260].

Звертання можуть виходити за межі речення, вживатись із самостійною інтонацією, що викликає складне уявлення, у центрі якого перебуває певна особа. Тобто таке звертання вважається реченням-звертанням або вокативним.

Зібраний нами матеріал свідчить, що у мові творів трапляється значна кількість вокативних речень (18,25% від загальної кількості звертань). За змістом і функцією їх можна розподілити на такі групи:

1) звертання-речення, якими гукають, просять, закликають або вимагають якомусь зреагувати на поклик, зробити що-небудь, розповісти, пояснити. Наприклад: “***Омельку! Омельку!** – гукнула Кайдашиха тонким голосом!*” [3, с. 137]; “***Брати-товариші!** Коли хто вернеться додому, накажіть моїй жінці, нехай не журиться, не плаче та нехай доводить до розуму дітей*” [3, с. 84]; “***Мотре!** Чи дома твій*”

батько та мати? – спитав Кайдашенко з-за воріт” [3, с. 142]; “**Лавріне!** – знов гукнула Кайдашиха” [3, с. 203];

2) звертання-речення з виразною спонукальною функцією – попереджувальною, заборонною, наказовою, наприклад: “**Шинкарю!** давай лишень сюди дорогого вина! – крикнув Задержіст, сідаючи на лаву” [3, с. 107]; “**Карне!** Держи-бо цабе! – крикнув батько на сина” [3, с. 147]; “**Мокрино!** йди додому!” [3, с. 116]; “**Мотре!** покинь мотовило, бо як ухоплю кочергу, то поб’ю тобі руки” [3, с. 172]; “**Мамо!** годі вам спати!” [3, с. 162]; “**Тату!** не наближайтесь, – говорив спокійно, але понуро Карпо, стоячи стовпом на одному місці” [3, с. 174];

3) звертання-речення, що виражають різноманітні реакції мовців, їхні внутрішні переживання, які сконцентровані у звертанні. Ці звертальні побудови виражають радість, здивування мовців, любов, ніжне ставлення до особи, переляк, безнадію або глибокий біль від того, що трапилось. Наприклад: “**Рятуйте жінку, дітей! Хто в бога вірує!** – крикнув Кавун. – **Миколо! Нимидоро!**” [3, с. 83]; “**Голубко Мокрино!** – промовив Микола, взявши її за руки” [3, с. 118]; “**Ненько моя, голубко моя!** Нащо ж ти мене так рано покидаєш?” [3, с. 126]; “**Серце моє, дитино моя!** Ти й не знаєш, що зостасиця сиротою! – плакала Нимидора, задавлюючи хрипкий голос у грудях” [3, с. 61].

У творах І. С. Нечуя-Левицького звертання використовуються переважно як засіб посилення виразності й емоційності мови героїв. Для мовлення героїв характерні стилістично нейтральні, пестливі, голубливі звертання, звертання, які виражають радість, повагу, захоплення, жаль, лайливість, докір.

Отже, мова героїв експресивна, емоційно забарвлена. Емоційне забарвлення звертань у повістях розкривається:

1) у лексичному значенні слова, яким виражено звертання: “**Одчепіться, мамо,** з тією Варко” [3, с. 11]; “**Я, бабо, піду в волость жалітись на вас**” [3, с. 233];

2) у переносному значенні слова-звертання: “– **Чого ти, бісова дочко, гризешся з матір’ю?** – крикнув старий Кайдаш” [3, с. 173]; “**Здоров був, соколе!**” [3, с. 260];

3) за допомогою суфіксів суб’єктивної оцінки: “**Оце недавно, серденько моє, просили мене готувать обід аж у Демки: у священика були хрестини**” [3, с. 153]; “**Голубчику!**” [3, с. 260];

4) за допомогою означень і прикладок, які стоять при звертанні (звертаннях): “**Не дуже дави ножем, моє серденько любе, то гориць не буде скавучать...**” [3, с. 157]; “**Ось я тобі, стара відьмо, покажу ченців та чортів!**” [3, с. 223].

Засобом експресивного напруження мови є повторення звертання, а також вживання при ньому часток або вигуків: “**Карне! Карне!**” [3, с. 157]; “– **Омельку! Омельку!** – гукнула Кайдашиха тонким голосом” [3, с. 137]; “**Пху на тебе, сатано!**” [3, с. 165]; “**Тпру, моругий!**” [3, с. 195] та ін.

Всі згадані звертання вживаються в діалогічній мові, в мовленні персонажів. В авторській мові вони відсутні.

Висновок. Отже, звертання є своєрідним лакмусовим папірцем, що свідчить про зміни в суспільстві, стосунки між членами цього суспільства, їхню роль і статус. У повістях І. С. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім’я» та «Микола Джеря» майстерно використовується таке явище усного мовлення, як звертання. І. С. Нечуй-

Левицький узагальнює та типізує найхарактерніші особливості живого мовлення, якому притаманна безпосередня спрямованість до слухача.

Список літератури

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: [ідручник] / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
2. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
3. Нечуй-Левицький І. С. Микола Джеря. Кайдашева сім'я / І. С. Нечуй-Левицький. – К.: Молодь, 1984. – 264 с.
4. Плющ Н. П. Формули ввічливості в системі українського мовного етикету / Н. П. Плющ // Українська мова і сучасність. – К., 1991 – С. 92-98.
5. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
6. Стельмахович М. Український мовленнєвий етикет / М. Стельмахович // Урок української. – 2001. – № 3. – С. 14-15.
7. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за ред. О. Д. Пономарева]. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.
8. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / [за ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1972. – 511 с.
9. Українська мова: Енциклопедія. – 2-е вид. – К.: Вид-во Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

Терещенко Е. С. Функционирование обращений в языке произведений И. С. Нечуй-Левицкого // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т.24 (63). – №2. Часть 2. – С.467-472.

Статья посвящена исследованию лексико-грамматической и стилистической характеристики обращений в повестях И. С. Нечуй-Левицкого «Кайдашева сім'я» и «Микола Джеря».

Ключевые слова: *речевой этикет, обращение, вокативные предложения, украинский язык, лексика.*

Tereschenko E. S. The functioning of appeals in the language of works of I. S. Nechuy-Levitskiy // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social communicatios». – 2011. – V.24 (63). – №2. Part 2. – P.467-472.

The article is devoted research of leksiko-grammatic and stylistic description of appeals in the stories of I.S. Nechuy-Levitskiy «Kaydasheva sim'ya» and «Mikola Dzherya».

Key words: *speech etiquette, appeal, vocative sentences, Ukrainian language, vocabulary.*

Поступила до редакції 27.04.2011 р.